

X

Після веселого життя в великому місті Зосі було дуже важко жити в Тхорівці. На економії було не погано жити. І на поживок було добре: харч була довільня. Був там і розкішний сад, та не було там того, чим живе і тішить себе вдача польської пані; життя там було нудне й дуже нудне для Зосі. До міста було далеченько; кругом по околиці товариство було не багате. Зося мусила найняти для своєї дочки гувернантку, носату немолоду панну Теодозю. З нею тільки Зося тішила себе розмовою про Варшаву, про гуляння, про бали, про котрі розказувала Теодозя, само по собі пополовині з неправдою та власним підмалюванням і вигадками.

В своєму безталанні Зося винувала одного Якима, гризла йому голову, настиралась, докоряла за його недбайність, за лінивість. Яким слухав й вже не виправдувався і не огризався, опустив руки і став попихачем у своєї жінки.

Візит такого значного пана, як Ясь Серединський, нового управителя всього княжого добра, неказанно стривожив і звеселив Зося. Новий багатий сусіда, дуже гарний з лиця, ще молодий, сам приїхав до Лемішковських і запрошував до себе. Одним тільки zostавалась Зося невдоволена: молода управительша не приїхала до неї з візитом.

— Якиме! їдь ти сам з візитом до Серединських. Я не поїду, доки його жінка не одвідає мене. Вона більша пані, ніж я.

— Чого я поїду? — насмілився Яким говорити.

— А ти, певно, хочеш, щоб я заниділа отут, в цій поганій Тхорівці, без порядного товариства, без людей! Покарав мене господь таким чоловіком! І не знаю, коли я тебе хоч трохи обтешу, вивчу!

— Покарав мене господь такою жінкою! — трохи не зірвалось в Якима з язика; одначе він прикусив язик і мусив їхати до Серединських. Сама Зося натягла на його фрак, причепурила його і трохи не випхнула з хати.

Серединські привітно й ласкаво прийняли Лемішковського. Ганя прохала через Якима Зося в гості і сама обіцяла прибути до їх. Згодом трохи вона сама поїхала в Тхорівку якось в великий піст і просила Зося і панну Теодозю бувати в неї у гостях без церемонії, по-сусідській.

Настали великодні святки. Ганя сподівалась в гості Лемішковських; одначе минув третій і четвертий день, а їх не було.

— Щось дуже гордовиті наші нові знайомі! — промовляла Ганя до Яся. — Не їдуть до нас у гості. Недурно вони говорили з тобою все про князів та про Париж.

Весна надворі стояла рання; дні були чудові, тихі, сонячні. Княжий сад подекуди вкрився бростю, навіть зеленим листом, наче пухом, а над ним ніби плавали золоті вершечки дворця. Квартира Серединських стояла на взгір'ї серед саду, що був одгорожений од княжого тільки невеличкими зелено помальованими штахетами. Князів садовник-німець піклувався і коло управительського саду. З княжого парку в управительський сад можна було ввійти через легесенькі ворітечка з точених кілочків, гарні, як цяцька.

— Пані! — крикнула наймичка до Гані якось уранці п'ятого дня великодних свят. — До нас йде в гості князь з княгинєю і з тою панею, що оце гостює в їх... От подивіться в вікно, коли не вони! Бо за собою тягнуть такі хвости, що я ще таких ізроду не бачила!

Ганя кинулась до вікна, а Ясь за нею. З княжого саду через ворітечка виступали пани по широкій доріжці, що йшла просто до покоїв Серединського, до бокових дверей.

Попереду тихою ступою йшла рівна пані, вся в чорному, ніби черниця. Сукня спадала з неї рясними фалдами та жмутами і тяглася позад неї довгим шлейфом. Половина її лиця була заслонена чорною сіточкою. Поруч з нею, взявши її під руку, йшла молоденька дівчинка в білому тонкому куценькому убранні. За першою парою йшла друга пара: то був пан з розкішними

чорними кучерями, в високому капелюсі; він вів під руку пані, так само убрану в чорну сукню, що волоклася далеко позад неї.

Обидві пари йшли так поволі, ніби стояли на одному місці. Вони роздивлялись на дім, що стояв перед їх очима, з великими прозорими вікнами та здоровецькими шибками, з готицькими стрілками, понатикуваними скрізь на покрівлі задля краси. Вони роздивлялись на високі тепличні квітки, що були вже поставлені гарними купами попід стінами дому, по грядках в квітнику, чисто заскарожених і засіяних. А над ними гойдав тихий вітер зелене свіже гілля, а коло їх стояли вже зовсім порозпукувані кущі троянди, бузку, агрусу, цвіли вже якісь ранні кущики лелії. Над зеленим дерном вже високо підіймалися широкі круглі кущі півонії, півників, китицями стриміли пуп'янки тюльпанів, цвіла вже рання жовтогаряча лелія. Доріжка була чиста, заметена. І дім, і сад, і квітки — все було залите золотим весняним сонечком, котре не жалувало проміння і щедро обсіпало дві парі, що тихою ходою ледве посувались до дому, милуючись всім, що кидалось їм в вічі.

Ганя з Ясем бачили в вікно, як гості одчиняли ворітця, як йшли по доріжці, роздивляючись на всі боки.

— Князь іде з княгинею і з петербурзькою графінею; — промовив Ясь гордо й весело. — Тільки не вгадаю, що то за дівчинка тягнеться з княгинею поруч!

— А я не убрана! Що ж мені робити? — крикнула Ганя, одхилившись од вікна.

Дві парі наближались до дому, кивнули на хлопця, що скородив залізними грабельками грядки, і про щось його питали. Ясь придивився гаразд, — аж то не князь з княгинею, а Яким Лемішковський з своїми дамами простував до його житла. Він аж засміявся.

— Добрих князів будемо вітати, Ганю! І вбиратись не вбирайся, і не дуже чепурись. І принесла ж їх лиха година, та ще таким чудовим ранком!

Ганя вийшла в свою убірну кімнату, щоб трохи причепуритись, а Ясь зостався в гостинній вітати гостей.

Гарно убраний лакей одчинив двері. В гостинну вступала Зося, держачи за руку свою молоденьку дочку; за нею слідком увійшла Теодозя з Лемішковським. На всю просторну гостинну зашуміли їх шовкові сукні, їх довгі шлейфи, що волоклись по блискучому паркеті. Зараз-таки вийшла до гостей і Ганя. Всі дуже церемонно посідали на фотелях коло стола.

Зала й гостинна були дуже просторні і світлі. Світ заливав гостинну з двох боків; з двох боків освічував Зося, що сиділа на самім переднім кріслі коло широкого мармурового стола, якраз проти Яся, освічував Теодозю, що сиділа поруч із Зосею. Яким і Ганя помістились проти їх, а молоденька дочка Лемішковських притулилась ніби під крилом своєї матері, прихиливши русяву головку до її плеча. Вся група дуже добре одбивалася в широкому дзеркалі, що висіло над другою канапою коло противної стіни, а найзначніше постать Зосі і Яся, що сиділи на передніх кріслах. В блискучому склі дзеркала Ясь роздивлявся на Зося, ніби бачив її вперше. І справді, тепер в гарному чистенькому убранні вона здавалась йому зовсім іншою, ніж тоді, як він був у неї з візитом.

Розкішна чорна шовкова сукня, пообшивана чорними оксамитовими стрічками і кружевами, через свої фалди і шлейф здавалась хвилею, на котрій пливли повні, білі, як мрамор, її плечі, її лице, гладесеньке, делікатне, біле, як лелія, здавалось прозорим під пасмами ясного проміння світу, котрий перетинався і переплутувався з двох рядків вікон. Розкішні русяві буклі, зібрані пучком серед голови, розсипались дрібно й рясно по всій голові, черкались об білі печі і лисніли, мов золота хвиля, од кожного повертання головою. Білі атласові стрічки, срібні шнурочки, з котрих були штучно повироблювані кокарди коло пліч, здавались темнішими врівні з білиною її лица. Теодозя, гувернантка, була так само вбрана, тільки бідніше. На її сухорлявій постаті розпущені буклі, при здоровому носі, здавались горщиком, наткнутих на кілок. Ганя сиділа проти

їх, убрана по-буденному, в просту вовняну сукню та в мантиль. Її голова була причесана просто, по-домашньому. Вона оглядала своїх гостей і тільки дивувалась, де та небагата економша з Тхорівки понабирала таких багатих і доладних уборів!

Розмова розпочалася звичайна і потім потроху все переходила на вищий тон. Більше за всіх говорили Зося, Теодозя й Ясь. Другі помовчували і більше слухали. Зося почала мову про Київ.

— Пишуть, що оце взимку в Києві буде італійська опера. — Ох! яка шкода, що ми покинули Київ. Закинула нас недоля в цей хутір...

— Ми чули, що ви мали навіть свою маєтність, свою державу, — спитала Ганя.

— Мали та продали, бо забажалось перебраться в Київ. Муж мій тоді ще був на скарбовій службі.

— Ні поля, ні маєтності не мали, а тільки чималий ґрунт у місті, — обізвався Яким і зараз замовк, як на його глянула жінка.

— То ви й служили? — спитав його Ясь. — Навіщо ж ви покинули скарбову службу?

За Якіма відказала жінка.

— Бо мужа тоді один знайомий дідич попрохав до себе за управителя. Місце було дуже догідне й вигідне, щоб ним знехтувати. Ото ж ми мусили покинути Київ, хоч я й тепер шкодюю. Треба призвичаюватись до села...

Яким вирячив очі, дивуючись, коли-то його жінка шкодувала за службою. Він і досі не звик слухати, як Зося при людях розказувала те, чого з ним ніколи й нігде не траплялось.

— Мабуть, знайомих мали багато! певно, не нудьгували так, як от тепер у наших глухих сторонах, — спитав Ясь.

— Де вже нудьгувати, коли в нас були тижньові вечори! В понеділок був у нас вечір, в вівторок в одного знайомого генерала...

— В столоначальника... — вирвався Яким, поправляючи жінку.

— Чи то, правда... в столоначальника... Вже й позабувала. А в середу у генерала...

Яким тільки роззявив рота, пригадуючи надаремно, коли-то він на своєму віку кумався з генералами.

— Вважайте, мої панове! — промовила поважно Зося, по-ораторському розмахуючи рукою. — Звикнути до міського товариства, до людей просвічених, до щоденного читання свіжих журналів і газет, до театру, звикнути слідкувати за кожним науковим або політичним рухом і зразу опинитись у такій глушині! Ох, боже! Яка я рада, яка я рада, що наш знайомий пан Хоцінський познайомив нас в цих пущах та нетрах з вами!

Хоцінський і справді був знайомий з Зосою, знав її, як польську добру патріотку, і мав на приміті запровадити її до Серединських, щоб вона мала свій вплив на їх сім'ю.

— Який садок гарний коло вашої квартири! та ше й сукупний з княжим! Такі парки чудові можна знайти хіба в нашій Варшаві, — промовила Теодозя, підіймаючи свої олив'яні очі до стелі і просто обертаючись до Яся. — Яка місцина гарна! Які чудові скелі, водопади! Живши тут, в Кам'яному, я, надісь, цілими днями сиділа б у парку або з книжкою, або з роботою.

— А нам вже й байдуже за його! — одказала Ганя. — Я навіть рідко коли й гуляю в парку, та ще в тих далеких закутках. Погуляю трохи коло свого дому, повештаюсь, та й до господарства в покої.

— А ви любите піклуватись господарством? — спитала Зося з легенькою осмішкою, але все-таки поважним тоном.

— О! моя жінка велика господарка! — одказав Ясь, жартуючи.

— От я так, нігде правди діти, зусім нездатна до господарства, — обізвалася Теодозя.

Зося окинула косо очима Ганю. Її руки, пухкі й білі, справді не блищали панською білиною. На кінчику мізниця дуже важливе око Зосі заприкмітило цятку сажі... Ганя, вештаючись у

пекарні, до всього приглядаючись, десь черкнулась об сажу, сама того не примічаючи.

— І я дуже люблю сільське господарство, — промовила Зося поважно, — а найбільше тоді, коли воно доставляє доволі прибилі...

Яким знов вирячив очі на свою жінку, згадуючи, як вона хазяйнувала на батьківському ґрунті. Аж надто білі, рожеві пальці Зосі доказували, що вони не дуже любили доторкуватись до куховарського й господарського діла.

Лакей у білих рукавичках, прибраний у панську ліврею, виніс на великому срібному підносі кофе і підніс зараз до Зосі. Кокетливо і з повагом вона простягла руку, взяла чашку і, не дивлячись на лакея, велично махнула до його другою рукою. Вона показала, що не хоче брати сухарців і бубличків. Лакей оступивсь од неї з острахом і, ступаючи навшпиньки, поніс далі кофе. До своєї пані, до Якіма, навіть до Яся лакей підступав багато сміливіше.

Випили кофе. На щоках в Зосі виступив більший рум'янець. Губи зачервоніли, як троянда. Вона вгніздилась у фотелі і легенько закинула голову, ніби втомившись, її кучері посипались на білу шию.

— Яка чудова квартира! — промовила Зося, встаючи згодом і беручи за руку свою дочку. — Видно одразу, що княжа!

Держачи при собі доню, котра все чогось тулилась до неї в білій куценькій сукні, Зося перейшла просторну гостинну, ніби пересунулась. Шовковий шлейф шелестів, скобзаючись по блискучому паркеті, її постать, повна, тілиста і разом складна, її свіже лице, її розкішна коафюра, все разом заворушилось в кількох дзеркалах. Зося прямувала до дверей, що були в залу. Ясь схопився і полетів одчиняти двері, наввипередки з лакеєм, що вже похопивсь зробити своє діло. Тоді всі встали з-за столу і пішли за Зосою, котра повагом ішла по світлиці, мов цариця, оглядаючи салони. Всі йшли за нею, ніби її двірський штат.

Вся розмова між гістьми велася по-польській. Одна Ганя говорила по-московській, та й то не дуже добре.

— Чи й ви поляк? — спитала несподівано Ганя в Якіма, примічаючи, що він крутив польську мову так само погано, як вона московську.

Всі разом звернули увагу... Яким очевидячки не знав, як одказати, чим себе назвати, дуже смішно лупав очима, ніби пригадував, збирався одказати... і знов задержував язик... і знов пресмішно лупав очима і кивав губами.

Зося кинула на його очима сердито. Яким через силу викинув з рота слово: «поляк», і сам почервонів на всій ширині свого повного блілого лица.

Ганя в свою чергу теж поставила на йому свої очі...

— Бачите, моя дорога пані, мій муж походить з польського роду, тільки віри православної, — сказала Зося і хотіла вивести разом і Якіма, і Ганю, і себе з цієї плутанини. Одначе сама почервоніла до самих вух та кучерів, а Яким все стояв та лупав так смішно очима, що його дочка не втерпіла і стиха зареготалась. Всім стало не до ладу, незручно стояти і дивитись одно одному в вічі.

— Чи не маєте будлі-яких нових газет? — спитала Зося в Яся, щоб розмовою затерти діло.

— Яких же вам? — опитався Ясь, — чи польських, чи руських?

— О, безпремінно польських! я ледве слезезую по-руському, — сказала Зося.

— Ох, змилуйтесь, наділіть нас газетами та журналами! — почала тоненьким голоском Теодозія і під кінець ізїхала на природню басову ноту.

Зося вернулася в гостинну, а за нею рушило все товариство. Повагом знов перейшла вона гостинну і сіла коло столу, обершись ліктем об стіл. Вся її постать дуже була підхожа до розкішної обстави, до килима дорогого, на котрому розіслала вона свій шлейф, поклала маленьку ніжку, до мармурових столів, до великих дзеркал, паркетової підлоги... Ясь не зводив з неї очей...

Гостям очевидячки не хотілось од'їжджати додому. Ганя запросила їх на сніданок до столового покою. Там був гарно прибраний стіл, обставлений рясно тарілками з холодними закусками, винами, срібним сервізом, дорогими серветками. Все те тішило Зося й Теодозю.

По закускі всі пішли в княжий парк на прогуляння. Там, під приїздом саду, повинні були ждати їх коні, як казала Зося. Та вона так тільки казала, а справді звеліла кучерові попасти коні в жида і не виїжджати, аж поки вони самі не прийдуть. Повозка й коні були погані: Лемішковські соромились заїжджати просто до квартири Серединських.

З багатих світлиць Зося з товариством вступила в багатий панський парк. Ясь вів її під руку. Попереду йшов Яким з Теодозею і дочкою. Ганя розпрощалась з гістьми і зосталася вдома. Широкими доріжками, між свіжим гіллям дерева, попід високими скелями, через гроти і місточки йшла Зося, схилившись на Ясєву руку. Зося розказувала про своє життя веселе в Києві, про невдачі свого мужа на урядовій службі і в управителях, оповідала про свої втрати, про своє невеселе життя в Тхорівці, само по собі багато дечого прикидаючи, переіначуючи, примальовуючи по своєму звичаю. Її лице то блищало радіщами, то засмучувалось, і вії опадали на щоки, і часом іноді хнюпилась її чудова голова додолу і спадали її русі буклі на біле чоло. А вона стояла з Ясем над самою водою, на кам'яних тесаних східцях, вже обставлених вазонами з тепличними квітками. В прозорій воді вона просто роздивлялась на чорні кучері Ясєві, на гарне лице його, молоде й мужнє і zarazом делікатне, панське. Ясь пригадував її Якима за часів його першої молодості. Тільки в його лице ніби дихало щастям і вдачею, красувалось гордістю і самонадією...

Трапилось перехопитись через вузький місточок, що був кинутий з чималої скелі на другу і висів над кипучою водою. Дами боялись йти, а більш того, що вдавали, хапались за штахети і не насмілювались та не зважувались ступати на дошки. Теодозя аж пищала, аж вищала, та все одхилялась од мосту і затуляла очі рукою. Яким без сорома реготався їм у вічі і не рушав з місця, щоб попереводити дам через хисткий місточок. Тоді Ясь брав кожну даму попід руки і помаленьку переводив їх через місток. І Теодозя, і Зося дуже горнулись і липли до його, переступаючи тихесенько через місток-кладку і звичайненько дякували його за послугу.

Вийшли вони з парку до приїзда; ні коней, ні повозки не було. Зося погомонила на кучера. Ясь послав одного з помагачів садовника по екіпаж, повів гостей в оранжерею, забавляв їх тимчасом, доки приїхав фаєтон. Лемішковські розмістились в гарненькому управительському фаєтоні, і коні, як змії, понесли їх по дорозі в Тхорівку.

— Який чудовий день провели ми сьогодні! — промовила Зося.

— Цей день чогось нагадав мені про Варшаву, з її розкішшю, гульбищами, панями, — обізвався Теодозя.

— Чи і в Варшаві ви їли такі дорогі снідання, пили такі дорогі вина, як сьогодні? — спитав Яким.

Зося торкнула його ліктем. Він замовк. Теодозя надула губи.

А тимчасом Ясь, випровадивши гостей, вернувся додому і сів за обід з Ганею.

— А як тобі показались тепер Лемішковські? — спитав Ясь.

— Так, як і передкіше: Лемішковська удає в себе велику паню, бувалу, вчену, просвічену, не знає, в що цінувати себе.

— А хіба ж вона і не поважна пані? Як вона вміє держати себе з повагою! Всім дає знати й розуміти своє панство. Навіть наш лакей ступав коло неї навшпинячки. А як вона по покоях пройшла, як пава! а як вона держить ту голову гордо та пишно, щоб й кокетства й грації не позбутись, і дати всім знати, що вона поважна пані з дідів, з прадідів... Вона тобі зуміє заткнути за пояс навіть оту грабнину, що я оце бачив в князя! Приїхала з якоїсь Тхорівки, а тямить поставить себе, мов та цариця. Йй-богу, йй прияличувала б хоч і корона!.. Щось вона мені натякала про свій рід, що вийшов звідкільсь з-під Варшави, чи що, про своє життя багате в Києві.

— Хто там її знає з її родом. А що вона приїхала з Тхорівки, то ми тому добре відомі, хоч на її і багатий убір...

— А буклі! а сукня! а ті пучечки з білих стрічок і срібних шнурків, що блищали, мов зірочки, коло плечей, на грудях...

— І попримічав! дивись! Певно, добре кмітив за всім! Недурно вона так задирає голову та трясла тими кучерями!

— А вже сам Лемішковський, то це правда Лемішка, — промовив Ясь, сміючись. — Сидить та тільки очима лупає та трохи не куняє. Я думав, от-от засне!

— Чим же він не людина! Хіба тим, що не дає Зосі прибріхувати на всю губу. Його, здається, зовсім засмикала й загнала твоя Зося...

— Яка ж вона моя? — спитав Ясь, осміхаючись.

— Бо ти її хвалиш.

— Бо й є за що! Вона, певно, з чималих панів. Недурно ж вона природня полька! Вміти так себе держати, говорити такі розумні речі...

— І розсипати гроші в Києві на сукні, на бали... Правда полька!

Ясь насупив трохи брови.

— А ти вже й знаєш? — опитав він, осміхаючись трохи згодом.

А тимчасом Лемішковські, вернувшись до господи і зіставшись удвох у хаті, мали свою розмову.

— Бачиш, як люди живуть! — докоряла Зося чоловікові. — Які в їх світлиці, яка мебіль, які килими! А хазяїн! Так і знати одразу, що людина панського коліна і доброї науки!

— Великого роду? — одказав Яким. — Такого самого, як і я. Хіба ж не знаємо, як він був обшарпаним писарчуком чи економом в Нестеринцях? Це тобі знає кожний мужик... Трапилось щастя та й годі.

— Те нічого, що він був там писарем чи чим!.. Коли ж він уміє так привітно обійтись з людьми, вміє ходити коло дам, вміє сказати й приказати! Серед тієї розкоші він здається ніби на своєму природньому місці, ніби він там родився, й зріс, і виховався.

— Ото штука велика! І ти родилась і зросла не в великих розкошах! І твоя Теодозя, мабуть, була в Варшаві, може, й жидівською наймичкою. А дай вам грошей кілька тисяч! А пусти вас в ті розкішні світлиці! Та ви там заграєте таким баским конем, що й...

— Якиме! — крикнула Зося, схопившись з канапи, — і коли я тебе обтешу? Що то за слова, що то за речі? Жадними пахощами не видушу з тебе того духу твого батька Лемішки! А Теодозя — жидівська наймичка! Пхе! Слухай ти! Щоб ні я, ні діти ніколи не чули од тебе таких поганих мужицьких слів... Коли запровадив нас своїм лінивством у цю Тхорівку, то вже корився б, принаймні б хоч мовчав.

Яким замовк, і з уст ні пари! Зося, сердита й червона, гуркнула спересердя дверима і вийшла з кімнати. Вона пішла до Теодозиної кімнатки і там набалакалась донесхочу про своїх нових знайомих...

— І що за диво, що за людина пан Серединський! Ох, мати божа! — аж вищала Теодозя, склавши долоні і дивлячись на стелю.

— Гарний, веселий чолов'яга, рослий, з панськими манерами, з чистою, щиропольською мовою. Хоч у Варшаву, то годиться!

— А Серединська щось не дуже... — додала Зося. — Така тиха, смирна, як овечка. З нею не дуже можна розбалакатись. Та все розказує про те господарство, про худобу. Чи ти зауважила, моя кохана Теодозю, що в неї руки були в сажі? Знать, сама робить в пекарні чорну роботу та порасться коло печі.

— А убрана так простенько, дуже вже по-буденному. Я все роздивлялась, чи не знайду часом

де на одежі тіста або борошна, — говорила далі Теодозя. — Мені здається, що вона сама паляниці місить й виробляє...

— І то, мавши стільки наймиття, — підхопила Зося, — щоб я піклувалась отим куховарським паскудством! Йй-богу, чудно якось діється на світі! Дає бог щастя-долю тому, хто не вміє ним навіть гаразд користуватись. Серед такої розкішної обстави, маючи такий засіб, вбиратись так просто, ходити в пекарню, баблятись в тісті, поратись, паскудити руки сажею!

— Вона й гарна, навіть дуже гарна, — казала Теодозя, — тільки краса її якась не панська. Так не пристає їй постать до тих великих дзеркал, до тих високих, здоровецьких вікон. А може, тим, що вона не убрана як слід?

— Де там вона гарна! — відказала Зося. — Що то за краса лица, що скинулось на лице сільських українських дівчат? Ті очиська чорні, ті бровища аж сині... ті рум'янци... Нема в її нічого такого небесного, тих очей романтичних, тих золотих кіс...

Зося мала на думці свою красу, котру вважала за найвищу, красу справдешню, за котру не було навіть в світі нічого кращого.

— Коли ж то нам доведеться знов бути в Серединських? — сказала вона, легенько зітхнувши, і вийшла з Теодозею в сад на прогуляння.

Через широку долину поміж горами та горбами мріло Кам'яне. Видко було навіть частину княжого парку, а над сизим туманом понад парком ніби висіли на повітрі вершки однієї оранжереї, котра стояла на горбку.

Обидві вони, вступивши в свій садок, несамохіль якось одразу обернули очі в той бік, де стояло Кам'яне, де мрів, ніби сизий туманець, княжий сад, звідкіль виглядали легенькі готицькі вершечки оранжерей.

— Ондечки те місце! — промовила Теодозя, легенько кивнувши носом на сизу далечінь.

«Он те місце! — подумала Зося мовчки, — де люди живуть, як у бога за дверима, як у раю; он те місце, де тепер, певно, по парку помагає Ясь».

І став перед нею Ясь, мов живий, над прозорою водою, на кам'яних східцях, між кущами широколистих вазонів. А вона ніби держалась за його руку, крадькома поглядала на дивний профіль, на повні молоді уста, на чорний блискучий вус: вона ніби уявки знов бачила в воді лице горде, панське, пишне, вона ніби почувала тепло од його руки.

«І коли-то нам доведеться знов побачитись!» думала далі Зося.

Довго гуляла вона з Теодозею по своєму великому саду. Йй так не хотілось вертатись до хати, де бідність, негарна обстава, покривлені темні вікна, немальований поміст ще гірше разили її серце після розкоші в житлі Серединських. Зося через силу переждала обід у своїй хаті, і знов пішла з Теодозею до саду, і знов не зводила очей з того сизого далекого туману, пронизаного червоним промінням вечірнього сонця.

«Як там тепер гарно в саду! — думала Зося, — як там тепер тихо на тих алеях, над поточками!.. Коли б оце мені тепер постояти на тому високому місточкові, надивитись на ту шумливу воду! постояти поруч з ним, спершись на поручата, доторкуючись своїм плечем до його плеча...»

І треба було йти в хату, а Зося тягло в ту милу сторону, де вона зачула нове щастя, де вона пережила такі милі години.

— Чи чуєш, Теодозю, як там музики грають? Теодозя насторожила замість вуха довгий ніс і прислухалась.

— А справді, неначе грають! — одказала вона, — мабуть, тепер у саду на горі гримлять оркестри.

І Зосі вчулось, що грає оркестр, вчулось, що гудуть та гучать якісь дивно гарні мотиви, то сумовиті, то дуже веселі. І здавалось їй у душі, що ті мотиви плывуть стеменно з того сизого

далекого туману, де блищали проти заходу сонця шпичасті вершечки оранжереї, пливають од вершечків садового дерева, вкупі з тихим подихом вітру.

— Мамо! — гукала до неї дочка з одчиненого вікна. — Ходіть до хати, бо вже вечеря готова. Вже й надворі поночі...

Зося увійшла в хату, де ворушились в темряві діти, наймички, Яким. І знову огорнуло її зо всіх боків буденне, щоденне життя економії в Тхорівці.

Минув тиждень, наступав і другий. Одного ранку якось серед тижня затупотів кінь на подвір'ї економським. То прибіг верховий козак. Зося бачила його в вікно, і душа її чогось затремтіла. Коли це наймичка внесла лист. Дрижачою рукою Зося розірвала конверт. То були записки од пана Серединського на бал. Зося поцілувала лист і прожогом кинулась до дверей, щоб оповістити таку новину Теодозі.

— Панно Теодозю! — гукала Зося, вскочивши в сіни, — Теодозю, кохана!

В сінях саме тоді наймичка годувала птицю. Перелякані кури кинулись в одчинені до світлиці двері. Теодозя, зачувши з другої кімнати через сіни голос Зосі, полетіла до світлиці.

— Теодозю! моя мила, моя кохана! — кричала Зося, кидаючись на шию до Теодозі. — Дивіться, що привіз козак!

Теодозя вскочила в світлицю, вхопила й прочитала білет і собі кинулась до Зосі обніматись та цілуватись. А кури, не вважаючи на таку почувливу сцену, киркали, кудкудакали і літали по світлиці навкруги двох дам.

Яким, почувши в світлиці крик та галас, заглянув в двері і дуже зачудувався, побачивши таку чудну сцену, і, як хазяїн, почав кишкати на курей та виганяти їх, не вважаючи на Зося, котра обнімалась з Теодозею.

— Якиме! на лишень, читай! — крикнула до його Зося, тикаючи йому в руки білет.

Яким прочитав тихо, вернув їй білет і вийшов з хати, промовивши: — І чого тут радіти, цілуватись та плакати!

А Зося з Теодозею знов обнімались, читали балет і знов цілувались з слізьми в очах.

Натішившись доволі, вони почали радитись, як їм нарядитись на бал, і скінчили на тім, що Теодозя з Якимом повинна їхати до повітового міста, купувати матерій, блонд, квіток і всячини.

Зося не хотіла їхати, щоб не запалити свого білого лица.

— Якимцю, послухай мене, котку! — підлещувалась Зося, — поїдь ти з панною Теодозею в місто і покупи, що нам потрібно до балу.

— Одчепись ти собі з балом! Мені ось треба зараз їхати на поле до робітників. Ти знаєш — тепер час гарячий. Нічого байдики бити!

— Послухай же мене, будь ласкав! поїдь! Теодозі самій ніяково їхати — вона панна.

— Хто ж винен, що вона й досі панна? Велика приємність возитись з такою панною! — промовив Яким, простягаючись на канапі.

— Поїдь-бо, не доводь мене до сліз! — промовила Зося вже плаксивим голосом. — Господи милостивий! Раз довелось по-людській провести вечір, а йому байдуже, хоч би я й заніділа отут в Тхорівці й пропала, їдь же, та ще й зараз! Поки мого життя, буду тобі вдячна! Ти знаєш, що до балу зосталося кілька днів! — пестилась Зося.

— Та вже й поїду, тільки одчепись!

По ранньому обіді Яким з Теодозею сів на повозку і покотив у місто. На другому кінці села жив священник, отець Микита, удівець і бездітний. Яким крадькома од жінки частенько навідувався до батюшки, довго балакав з ним, випивав по чарці, а потім, вернувшись додому пізенько, одмовлявся тим, що буцімто задлявся й загаявся на панськім току, коло робітників в клуні.

Проїжджаючи коло батющиної оселі, Яким побачив отця Микиту на ганку і крикнув погоничеві: «Стій лишень!» Погонич спинив коні. Яким скочив з воза і побіг до отця Микити.

— Зайдіть же, хоч плюньте через поріг, та вип'ємо хоч по чарці, — запросював отець Микита Якіма.

Яким попрохав Теодозю подождати і пішов у хату.

— Оце спасибі вам, що ви трапились. Тепер чомусь гості не приїжджають, і самому ніяково їхати в гості. Ні з ким і чарки горілки випити, і розважити себе хоч трохи.

Отець Микита поставив на стіл графин горілки, паляницю й маслянку. Випили по чарці, розбалакались, випили і по другій, і по третій. А Теодозя сиділа на возі і дожидалась.

— Ой, час би й їхати! — просився Яким, не рушаючи з місця. — Мій губерніс, мабуть, вже лютує на возі.

— Нехай там трохи покрене носом об полудрабки, а ми тимчасом вип'ємо по чарці. Спасибі вам, що ви нагодилися: є з ким і до кого випити. Така нудота, така нудота самому в хаті!

Теодозя ждала і почала вже репетувати. Й до того-ще добре припікало сонце. Вона послала по Якіма погонича.

— А ходи сюди, парубче! випий лишень за здоров'я отій панні, що тебе на возі клювала носом у потилицю.

Парубок випив і терся коло порога, сподівався ще чарки. Отець Микита налив йому ще чарку. Парубок зостався, запроханий на полудень в пекарню. Теодозя трохи не луснула од гніву, а за погоничем послати було нікого. Кругом не була живої душі. Самій піти — було страшно, бо коло самого порога лежав страшений собака. А тут коні не стояли. Мухи допікали їм на гарячому сонці, і вони рушили з місця і потягли до повітки у холодильник. Не вмюючи правити кіньми, Теодозя трохи не плакала і кляла Якіма й парубка. А тут, на біду, ще їхали по дорозі якісь паничі і, певно, побачивши її ніс, почали без сорому сміятись трохи не в вічі Теодозі.

— Цуприкуйте віжки на правий бік, пані! — гукав проїжджий сміливий погонич з свого воза до Теодозі, а Теодозя трохи не плакала вже.

Аж сливе через годину вийшов погонич до Теодозі.

— Чом ти не покликав пана, та ще й сам зостався там! ледащо, мурмило, тухтій, «лайдак»! Оце нахаба! Це, надісь, намога того удівця до нашого пана? Га?

— Кличте вже його ви! — одказав погонич, коливаючись трохи на ногах. — Я пополуднував оце всмак. Там почався такий бенкет! Горілка така смачна! А баба вже вареники ліпить! Принука та намога була, а я й не одмагавсь, бо було ніяково. Погана надія на пана, їдьмо хіба самі! Панові не спосудилось сьогодні; в його од горілки вже аж очі заснітилися.

Теодозя догадалась, що, й справді, плоха надія на пана, і наважилась поїхати сама до міста, щоб не загаяти дурнісінько часу.

Зося не сподівалась того вечора їх додому, бо до міста було далеченько, і вже налагодилась лягати спати. Коли це несподівано й раптом одчинились двері, і в хату ввійшов Яким, веселий, сміливий. Його очі блищали, аж іскрами сипали; на його блідому лиці аж пашіли рум'янці. Волосся на голові настовбурчилось, наче бурею. Появок його в такий час і в такому дивному становищі несказанно здивував Зося. Вона стояла і не знала, що казати.

— Чи це ви так швидко вернулись з міста? — ледве промовила Зося.

— З якого там, у Іродового сина, міста? З балу! От що! — заговорив Яким по-українській, як парубіяка.

Зося знов вирячила свої очі на його дикі, блискучі очі.

— А ти думала, що тільки тобі можна розважати себе та гуляти на балах, а мені й ні? І я був на балу! був! Ну шо ж ти мені за це скажеш? А яких чудових вареників наварила баба Параска? Куди ж тобі! Куди тобі до неї, хоч ти й полька!

Зосі здалося, що він загулявся десь у якоїсь молодиці на селі, і вона трохи не зомліла.

— Куди ж тобі до баби Параски! — знов забелькотав Яким, ледве соваючи язиком. — Отець Микита, от у мене чоловік! А ти що? тобі тільки в думці бали, танці! Куди вже тобі до баби Параски!

Яким почав реготатись якимось чудним, ніби не своїм голосом. Зося бігала по хаті і ламала руки.

— Бога ради, мовчи! не кричи! Діти сплять, попрокидаються — почують, слуги побачать!

— Нехай чують, нехай бачать, що я був на балу, що й я гуляв! А то все тільки ти гуляєш, все ти. А мені б то й не можна? О! враг його матері! Потривай же! поміряємось, хто з нас дужчий.

Очі в Якіма заблищали, як у вовка. Зося чогось одразу згадала старого покійного Лемішку і затрусилася усім тілом і душею.

— Гуляв і тебе не злякаюсь! Прогуляв усі батьківські тисячі, усі батьківські сади, й левади, й млини, проміняв їх на Парацині вареники. А ти свята та божа все дома сидиш, все богу молишся!

— Якіме! мій коханий, мій милий, йди спати, не муч мене!

— Зося, моя ти богине! моє ти щастя!..

Яким не скінчив мови, став перед нею навколішки й почав страшно реготатись, дивлячись їй у вічі і держачи її за руку. Його червоне лице засвітилось таким молодим виразом; його очі, повні сліз, заблищали, наче в дитини, наче в хлопчика, і нагадали їй Якіма молодого, давнього, рум'яного, веселого. Зося заплакала, своїми слабкими руками ледве довела його до постелі і якимось впростила лягти.

— Зося! моя ти богине! Дарую тобі всі сади, всі тисячі, всі свої чини! Бо й я гуляв, бо й я був на балу. А Теодозя носата, як чапля, невірна, погана!.. — говорив Яким, засипаючи.

Зося так стривожилась, так стурбувалась, що заснула тільки перед світом.

З її думки не сховався отець Микита, Яким... і в легкому тривожному сні все вештались перед нею то небіжчик Лемішка, то Яким, то баба Параска, якась на взір ніби Леміщика, то здоровенний і страшений дзвін на розгоні, з залізним серцем... То знов ставало їй тихо й ясно на душі, і вона ніби літала над зеленим пахучим садом, над золотOVERHOЮ княжою палатою, в тихому і рожевому світлі; і відчувались їй знов якісь мелодії. То знов їй снилось, що вона йшла широкою алеєю, вступала в кам'яну печеру в скелі, де світиться якийсь чарівний блакитний одлиск. Печеря ніби глибшала, темнішала, чорнішала, і назустріч їй вилітав Яким, чудний, страшний, з закудланною головою, з дикими блискучими очима, хапав її обома руками попід руки і волік у якусь темну глибочінь, під землю. Вона почувала, що падала вниз, як на повітрі, і, крикнувши з переляку, знов засипала, і знов верзлося їй те саме, тільки інше трохи...

Зося прокинулася пізно. Якіма не було дома: він пішов на поле до робітників. Опівдні приїхала з міста Теодозя і навезла всякої всячини, усякого краму, що було потрібно до балу. Невесела, з блідим лицем стріла їй Зося; але як угляділа усякий крам: матерії, стрічки, квітки, як розговорилась з Теодозею про бальові убори й як їх робити, то зараз минув смуток, ніби його і не було. Не гаячи дурно часу, вони зараз прийняли до роботи, шили, пороли, приміряли перед дзеркалом і знов шили, зв'язували квітки в пучечки. Од старого бальового білого убору, ще справленого за Леміщині грошики, Зося поодпорювала дорогі білі і чорні широкі кружева і облямувала ними свою нову білу сукню. Знайшлися в скрині давні дорогі троянди і пішли в нові букети. Вся та робота, та тяганина, той гармидер невимовне тішив обох дам, котрі цілими днями пильнували коло роботи і тільки ввечері вибігали в сад, на горбок, щоб глянути на те місце, куди вони збиралися зняти і полинати на днях.

А тут, як кажуть, сорока на хвості принесла звістку та чутку, що на балі буде сам князь, що Серединський думає запросити його на вечір. Така чутка була для їх все одно, що остроги для дуже гарячого коня. Ще більше закипіла робота, ще швидше завештались голки в їх руках! Разом з

блискучою обставою багатого балу Зося і Теодозя вже задалегідь почували душею якусь оману, якийсь аристократичний блиск і дух, котрий так припадав їм обом до вподоби. Вже обидві вони марили думкою безпремінно заповнити серце якогось великого пана, верховодити ним, пустити про себе по околиці чутку.

— Теодозю, моя кохана! — промовила Зося. — Тамечки ж на балу будуть усе наші польські патріоти. По правді, нам би слід одягтись у жалобу.

— Я так і думаю одягтись, — одказала Теодозя. — Біле з чорним та й годі.

— Але ж там буде багато і не поляків, німців, руських. Я думаю пришпилити і троянди... а чорним широким кружевом обведу тільки поділ сукні.

Зосі хотілось догодити «і нашим, і вашим», як то кажуть. Так вона і зробила.

Настала гаряче жадана й ждана неділя. Зося й Теодозя стали на тому, щоб їхати до Кам'яного зарані, убраться по-бальному в жидівській станції і перед балом ще трохи погуляти в саду, бо щонеділі грали в саду музики і туди збиралось багато сусідніх панів на гуляння. Зося міркувала, що приїжджі на бал доконче будуть перед балом гуляти в саду. Дочки на бал не брали, бо не вистачило грошей на убір. Бідна дівчинка заливалась слізьми, випроважаючи батьків на бал.

Як міркували, так і зробили. Зося не помилилась. В саду надвечір гриміли музики; по доріжках вешталась пани парами й купами, деякі вже повбирані по-бальному. Швидким оком Зося скидала убір дам і тихо плила попід руки з Теодозею по доріжках. Теодозя заслонила лице вуалем, а щоб її ніс не дуже кидався людям в вічі, вона так прибрала покривало, що широка густо заткана квітка прийшлася якраз проти самого носа і, справді, заслонила його трохи. Яким йшов позад дам і ніс у руці деякі дрібні речі.

Вже вони минули місток, що висів над тихою водою; вже вони перейшли місток, що висів високо на скелях над водоспадом, шумким і ревучим. Дами тепер не ойкали, не кричали й ні кришки не боялись, як передніше колись, а прямісінько і міцними ногами перейшли його, навіть не зауваживши на його. Тут разом з шумом води з гори облило їх дзвеніння розкішного оркестра, що грав на близькому шпилі під накриттям, напнутим на колонках, з білих і червоних смужок парусини, над котрими плавав та метлявся на повітрі червоно-білий стяг. На горі, між зеленим деревом, миготіли, вешталась, ніби метелики на сонці, білі, червоні і інших кольорів сукні, зонтики. Туди, на гору, пішли й вони усі, вийшовши по кам'яних східцях, поминаючи купи вазонів і гульбища та кіоски поміж зеленим деревом.

На самій горі, серед широкого плацу, зеленого, як зелене сукно, обставленого подекуди купами чудових вазонів з пальмами, грали музики, а кругом того плацу звивалась, неначе гадюка, широка доріжка. Над нею посхилялись зелені віти дерева, а кругом по доріжці скрізь стояли попід гіллям залізні плетені канапки. Тут крутилося все приїждже товариство по тій доріжці, неначе душі в Дантовім раю, лилося без перерви слід за слідом, ряди за рядами, а деякі обсіли канапки й одпочивали в холодку, прикриті зеленим гіллям. Зося з Теодозею пишно попливли, як дві паві, за тим гуртом дам і кавалерів, що тихою ходою ходили по доріжці, злилися з гуртом у тім колі, що приймало в себе свіжі сили, випускало з себе притомлених людей й знов поновлялось приїжджими, і знов крутилось рівно й помірно, як рівно крутиться здорове млинове колесо. Очі притомлювались, дивлячись на його, зиркаючи на лица усякові: гарні й негарні, свіжі й замлілі; на чудові дамські убори, багаті й бідні. Бал у Серединських багато прибільшив гуляючого товариства.

Вже сонце сідало за містечком, над лісом; вже по далекій долині над водою посів імлою опар, а музики не переставали грати, а гуляючі не переставали ходити.

— Князь гуляє! князь гуляє! — тихо пронісся між рядами гомін, як шелест листу.

Всі шукали очима князя, всі питали про його. Князь був убраний дуже просто, ввесь в чорному, і нічим не одрізнявся од інших гуляючих по саду панів. Тільки й кидалась в вічі його

повна, кремезна постать, його здорове лице і сиве, аж біле, волосся на голові.

Зося бачила, що всі задивлялись на неї, всі слідкували очима за її лицем. Тільки князь навіть не поглянув на неї. Чисте й свіже повітря, веселий гуляючий гурт, чудові мотиви музичні — все те наддало її лицю спокійність, робило її білий вид, її рум'янци ще кращими, рівняло і так дуже рівний стан. Зося, проходячи коло князя, обернула просто на його очі. Князь подививсь на неї і потім не зводив з неї очей, прикривши око склом. Зося почувала, що ніби в неї на плечах ростуть крила, підіймають її од землі, ставлять її вище за всіх людей, що товпились натовпом кругом неї.

Вертаючись до житла Серединських, вона на хвилиночку завершила на те місце над водою, де вона стояла з Ясем, глянула на воду, на листаті вазони, почула ніби дух його краси — й тихісінько зітхнула. Вона більше вже не вагалась, вже запевнила й себе, що в її серці зародилась нова любов, вперше по виїзді з Києва.

Широкою алеєю йшли Лемішковські до квартири Серединських. Вікна в гостинній і в салоні були всі поодчиняні настіж. Там вже вешталась гості, там вже блищали позасвічовані канделябри. Зося обернулась і ще раз глянула на розкішний парк, на червоний одлиск заходу, ще раз зирнула на пишноту вечірнього вигляду. Все те її вже не зачіпало. Всю її душу тягло до того місця, де блищало світло. Випередивши Лемішковських, ті самі музики, що грали в саду, веселою юрбою бігли до житла Серединських, волочачи за собою блискучі підставки під ноти і жартуючи поміж собою.

Лемішковські застали вже чимало гостей, панів і паній, котрі вже пили чай. По сільському звичаю всі гості їхали, щоб передніше погуляти в парку, і з парку, неважаючи на ранню добу, просто йшли на вечір. Хазяйка, знаючи, що гості добре вигулялись і виголодались, вже приймала їх чаєм і закусками.

Коли це в гостинній чогось зашамутили і заворушились гості. Всі кинулись до вікон і дивились на подвір'я. Надворі ще не смеркло і було дуже добре видко, хоч в покоях вже горіли свічки.

Ганині батьки частенько навідувались до своєї дочки і мали звичай зараз по великодних святках одвідувати дітей, користуючись дуже доброю, теплою погодою. Ясь, запрошуючи до себе на бал гостей, сусідніх дрібних дідичів, та управителів, та економів, і все поляків, само по собі з українських давніх перевертнів, боявся, як огню, приїзду своїх батьків на такий час. Чогось та думка не випадала в його з голови, надокучала йому, хоч він і силкувався проганяти її геть від себе. А що скажуть гості, пани, як часом утиряться до його тесть, православний піп, та ще з попадею й дочками?

Ясь часом забував про те, а теперечки думка наче зумисне сновигала в його: «а що скажуть про його пани, як побачать, з ким він поріднився, який його тесть?»

Вже збирались гості в салоні, повбирані, причепурені, та все поляки, та все пани, хоч і не високого коліна, а та думка докучала йому, і од однієї думки вся кров вступала йому в лице.

І як на то теж треба було отцю Хведорові забрати дочок і жінку і, по чудовій погоді, притарабанитись до зятя!

В гостинній почався гомін. Всі заворушились, всі поглядали на вікна, бо були цікаві знати, які гості-сусіди підїжджали до ганку. Тільки ж чогось шум в гостинній став більший, ніж звичайний, — бо всі бачили, що вїжджає у двір якась простенька, не панська повозка. То їхав о. Хведор.

До Кам'яного було далеченько. Захуджені коні о. Хведора зовсім потомились, аж перепались, бо їх, хапаючись та поспішаючи, і не попасали. Коненята ледве трюхали, вїжджаючи в ворота. О. Хведор сидів поруч з жінкою, а між ними сиділа менша дочка. Проти їх, спиною до погонича, сиділи дві старші дочки. Погонич, простий парубок у світі, хвиськав батоном по сухих кінських ребрах. Двір був згористий, і до ганку треба було підїжджати трошки вгору. Коні взяли та й стали

саме серед двору!

Всі гості, що дивились у вікно, засміялись. Ясь з другої кімнати почув той сміх. В душі в його аж похололо. Він зиркнув у вікно і... вглядів коненята свого тестя, отця Хведора. Кров ударила йому в голову, в лице, аж засліпила очі. Його голова аж заморочилась. Він насилу встояв на місці. Чого він боявся, те й сталося, ніби навмисне.

— Боже мій, боже мій! — аж застогнав Ясь, сплеснувши долонями.

Отець Хведор, побачивши, що в вікна виглядає багато людей, побачивши панські екіпажі, що стояли по дворі, постеріг, що в Серединських багато гостей, і звелів погоничеві поганяти коні до бокового ганку, щоб не входити в дом з парадного приходу. Парубок погнав коні, хвиськаючи батогом, а коні, зрівнявшись з парадним ганком, знов стали перед самими вікнами і похнюпили голови. З вікон було видко отця Хведора в круглім брилі, з кучерявими коротенькими кісьми, його жінку, його дочок, позакутуваних хустками, в простенькій одежині. На їх спинах, на брилі отця Хведора лежало на палець пороху. Гості знов зареготались, хоч між ними було чимало бідніших за отця Хведора, приїхавших ще поганшими кінями в мотузяних шлеях.

— Поганяй далі, — крикнули всі на погонича з воза, запримітивши, що їх оглядають з вікон...

А Ганя, побачивши з вікна, що їдуть її батьки, прожогом кинулась до їх назустріч, вибігла надвір, убрана вже в гарненьку сукню, вхопила з воза меншу сестру, віталась та цілувалась з матір'ю, з сестрами.

Гості, побачивши те, раптом замовкли і втихли якомсь. По гостинній полетіло шепотіння, що то приїхала рідня управительші. Декотрі пани і пани понадимались і почали балакати пошепки.

— Піп буде на балу з дочками, з попадею! А казали, що будуть тільки поляки, свої!

— То це така рідня в Серединського?

Такі слова перелітали од кутка до кутка.

— Якби знаття про це, були б сюди й не їхали, — шепотілись деякі значніші сусіди-дідичі. — А ще казали, що на балу буде князь!

— Який це в вас наїзд? — питав отец Хведор в своєї дочки.

— Сьогодні в нас вечорок, — одказала Ганя. — Ви приїхали, неначе знали. Добре зробили, — сестри хоч нагуляються. Саме в добрий час прибули!

Ясь, аж червоний, з злими очима, ледве привітався до рідні.

— Оце попались ми! — промовив о. Хведор, сміючись. — І мені довелось-таки побувати на балу несподівано й негадано.

Гості ходили по просторних салонах, понасуплювавшись. А тут, як на злість, од князя принесли листок, в котрому він просив у Серединських вибачення — на той час, як він не встигне до їх на вечір, бо в його трапився гість.

Пани, а найбільш панни й панії, зовсім поопускали вуха. Бал втратив для їх трохи своєї принади. Зося похожала по салоні навіть надута. А тимчасом гості з'їжджались, в покоях густішало. Музики почали грати до танців. Все пішло в танець; всі закрутились, повеселішали, пожвавішали й навіть забули і про батюшку, і про князя од впливу веселих мотивів, багатого світла канделябрів і швидких танців.

Багато було на балу паннів і дам, і гарних, і пишно убраних, багато було сусідніх дідичок, та од їх усіх одрізнялась Зося своєю красою, своєю чудовою, рівною і повною постаттю і навіть своїм убором, показуючим її незвичайну тям у цьому і вподобу. Багато було молодих панянок, таких, що не танцювали, а ніби літали, як метелики, по салоні, та жадна з їх не зрівнялась у танцях з Зоєю. В мазурі вона пурхала, як пташка, в кадрилі — плавала, як лебідь по воді, або ходила, як пава, виставивши вперед свої високі груди, свої одслонені білі, як лебедина шия, плечі. То ніби задумувалась вона на тих переходах в кадрилі і трохи схилила голову додолу, то, ніби передумавши якусь свою думу, вона закидала голову трохи на плечі, трошки розтуляла свої уста,

пишаючись, сміливо дивилась на Яся, котрий танцював з нею, і знов летіла й крутилася, як мала дівчинка, пустуючи, ще й ногою притупувала. Вона прикмічала, що всі пани й панки на неї дивляться, що всі дами скося поглядають на неї, як вона показує себе. Все те ще додавало їй завзяття. Вона знала й бачила, що дійсно й істинно вона цариця балу по красі, по грації й кокетству, по вподобі в бальовому убранні.

В гостинну ввійшли й сестри Гані, чорнобриві, з рум'янцями, чорнооки і навіть гарненько убрані. З ними ввійшла й матушка. Паничі просили сестер до танців, увивались коло їх, як коло гарних паннів, а дами й не підступали до їх. Цілий вечір вони просиділи нарізно й осторонь од дам; ні одна з ними не заговорила, ні одна не схотіла знайомитись, їх очевидячки всі польки цурались.

Вже була пізня година, як з прихожої кімнати хтось гукнув, що приїхав князь. Ясь побіг йому назустріч. Це була велика панська ласка до управителя, бо князь тільки раз якось заглянув ненароком до його, щоб подивитись, чи добре йому живеться, і посидів трошки в гостинній. Теперечки ж йому треба було при нагоді переговорити з деякими сусідами-дідами про деякі сусідські справи. Він покористувався цим випадком.

Музики притихли, гості притаїлись. Всі очі, скільки їх було а хаті, прямували до дверей. В широко одчинені двері увійшов князь, весь у чорному, невеликого зросту, поставний та огрядний, ще свіжий на виду, з чималою лисиною на голові. Ввічливо склонившись до гостей, він одійшов до хазяйки і сів з нею поруч. Швидко знов музики почали грати, знов пішли гості в танець. Зося знов ніби почувила, що вона не танцює, а літає, що якась сила носить її, ніби на крилах. Проходячи в кадрилі близько од князя, вона граціозно вигинала стан, трясла своїми золотими локонами, закидала голову, вертілась, миттю, як метіль, перекручувалась із кавалером і знов пливла од його, гордо виставивши вперед груди і запишавшись.

Князь сидів поруч з Ганею. Її дуже показна краса, її чорні брови, блискучі очі, рум'яні щоки при білім уборі дуже видавались виразністю пружків лица. Але, придивившись до повних плечей Зосі, задивившись на її уста, котрі вона вміла дуже гарно запишати, на її гарну вроду взагалі, князь устав і сів на хвилину коло неї, зацікавлений її гарною вродою та кокетством. Вдовоління Зосі було тепер уповні. Вона сиділа коло князя, і стілець здавався їй якимсь престолом, високо поставленим над усіма гістьми. А перед її очима блищали кучері Яся, його гарне й горде лице. Кругом роєм вились паничі. Зося почувала, що її душа повна щастям до самих країв, що вона перебуває найкращу годину свого життя, про яку вона так давно й часто марила... І заманулось їй, щоб така година тяглася довго, довго, без кінця, щоб ніколи не минала ніч та чудова, щоб не світав ніколи день, щоб не швидко сходило сонце...

Саме тоді Яким сидів у куточку, дивився на свою жінку, і несамохіть його думка плелася в голові. Він згадав той вечір у свого начальника, де він вперше зустрівся з Зосою, ще будучи молодим паничем. Тихенько по пальцях він перелічив роки, що минули од того часу, налічив їх чимало, і сам собі дивувався, що його жінка ні в чім ні кришки не змінилася! хіба тільки в тілі. Тільки стала вона огрядніша, ситіша, повніша на виду, тільки лице її налилося, як стигле яблуко. І тепер так само вона танцювала з запалом, як і тоді, і тепер так пащувала, вертіла головою, пишалася, зажмурювала очі, верховодила над паничами, нахабно зачіпала Серединського, як колись зачіпала його...

Отець Хведор не ввіходив до салону, де танцювали. Він зостався в далеких покоях.

А тимчасом природа робила своє діло на злість Зосі і іншим паніям: земля вже обернулася; у вікна полився тихий досвіток. Надворі вже зоряло. За гаєм почервоніло небо. Зблідли канделябри перед рум'яним небом, що заглядало в вікна. Музики розійшлися, гості роз'їхались.

Другого дня вже в добрі обіди Серединські вставали і пили чай з своєю родиною. Розмова йшла все про вчорашній бал, про гостей. Дами балакали про дам, споминали про їх убори, судили,

хвалили, трохи обсмівували, навіть глузували, як звичайно буває скрізь на світі. Всі перебирали дам. Хто хвалив і ставив вище за всіх одну, хто якусь іншу. Ясь, багато тепер добріший, прихильніший до сватів і ласкавіший, ніж був учора, — промовив:

— Що не говорять, а Тхорівська економша була краща од усіх, хоч вона й не велика пані.

— Чим же вона найкраща? — спитав о. Хведор — хоч я не виходив до салону, але ж добре роздививсь на неї в двері. Може, тим, що крутила головою, мов коняка в спасівку, як її мухи та гедзі кусають.

— Вона вміє, сказати правду, і головою крутити, але ж вона вміє повести себе між людьми: звичайна до людей і разом з тим поважна, навіть горда; вона йшла до танців з кожним, але як з ким танцювала, то іншого згорда ніби надаряла якимсь незвичайним щастям.

— Її дочці вже можна на балах танцювати, — обізвалась Ганя.

— І дочці — час, та й матері ще можна гацати! — одказав о. Хведор, засміявшись. — Недурно той бідний чоловік її так шулився в закутку! А вона перед самим його носом брик, брик! скіць! скіць! Бий її коцюба! кидає тими ногами, як дика коза, тільки патли тріпаються... Всі засміялись, окрім Яся.

— Вона-то патлами трясє! Але зате як вона вміла обійтись з князем, то можна й дивуватись. Яке розуміння вищого тону, яке тонке кокетство! Чи не з великих часом вона панів? Кажуть, вона приїхала з Варшави. Чи прикмітили, як князь дуже вже близько прихилився до неї? Яку вона зробила тоді поважну міну, як випростала стан, як вона одхилила лице і скоса зирнула на його! Зараз князь втямив, що говорить не з якоюсь простою економшею... А потім, як вона знов кинула на його солодкими очима, засміялась до його, зуміла його розважити веселою розмовою, і займаючою, і цікавою, і не пустою! Скільки їх було там, навіть з добрих і значних дідицьких родин, та жадна не спромоглась навіть підступити до князя, і ні на одну з їх князь не звернув своєї уваги.

— О! що вже вона вміє закручувати та заморочувати голови паничам, то, дійсно, правда! — одказав отець Хведор. — До цього в неї доволі хисту. Якби ще другий бал, то вона б, надісь, і мені заморочила голову. Затє ж можна сміливо сказати, що її носата гувернантка не запаморочила нікому голови. Ходила вона по гостинній якраз так, як чапля дибле по болоті та мочарах! А що вже танцювала, то, їй же богу, неначе от-от через тин збирається плігнути. Чи не була вона часом в актьорках в театрі? Чи не ходила пак вона по варшавських вулицях з катеринкою?

Всі засміялись, окрім одного Яся.

Ше днів зо два гостювала Ганина рідня в Серединських. Ганя показувала матері своє хазяйство, радилась з нею, водила її по всіх усюдах. На подвір'ї між довгими забудованнями була хата-молочна, де стояло молоко, де били масло, гнітили сир. Там збирали молодиці молочне і для княжого двору під наглядом управительші: там збирала Ганя молочне і з своїх власних двох корів. Вона повела туди свою матір і сестер. Там саме переполіскували свіже масло, жовте, ніби жовток. І сестри, і сама Ганя не втерпіли, щоб не взятись до роботи. Саме тоді Ясь водив свого тестя по хазяйству, хвалився своїми кіньми. Вони ненароком заглянули і в молочну хату, звідкіль лилась пісня та весела розмова.

Ясь глянув, що Ганя з сестрами, поруч з молодицями й дівчатами, позабиравши ложки, переполіскували масло, і — надувся.

— Ганю! добре ти приймаєш своїх гостей! Засадила всіх до роботи, ще й сама засіла. Неначе нема кому поратись коло отієї справи! Ти повела б сестер у сад, в оранжереї, — нехай би всмак нагулялись.

— Так, так! Це правда! бо дома вони в мене не дуже гуляють! — обіззався отець Хведор. — То, бачте, зятю, вони в мене мали змалку таке виховання, що коли б і за князів повиходили, то все б таки самі колотили сметану! Коли б пак було знаття, що ти, Ганю, будеш колись багатою

управительшею, то я був би оддав тебе в «Інститут благородних девиц». То, може б, і ти трясла патлами та вертілась коло князя так достоту, як Лемішковська.

— Ганю! кміть ти, серце, за тією Зоєю Лемішковською, — говорила до неї потаємно мати, йдучи поруч з нею по дворі. — Я вчора, сидячи, все кмітила за нею, бачила, як вона ніби ввивається коло Яся. Щось моє серце дуже не лежить до неї! Вона гарна, кокетка, як звичайно буває полька, любить вихрити, морочити голови мущинам. Стережись її, не сходься з нею, навіть не пускай її до своєї господи. Вона бідна, а ви багаті тепер; вона з останнього шага стягається на багату й пишну одежину, а потягти в неї біг-ма з чого. Цілий вечір вона, якби змогла, на голові ходила б! Вона вмє вертіти язиком! Стережись ти її!

Поїхала рідня додому. Материні слова глибоко запали в серце Гані. Вона почала прикмічати, хоч і дуже йняла віри чоловікові.

По виїзді тестя в сім'ю, Ясь ізнов став невеселий, щось думав, довго ходив по покоях, никав скрізь, поки прийшов до стола, де Ганя наливала в стакани вечірній чай.

— Як несподівано, негадане приїхали наші! Наче знали, що в нас буде вечорок, — промовив Ясь, дивлячись на стакан чаю.

Ганя й передніше вже постерегла, що йому не дуже був приємний несподіваний приїзд її рідні, але все-таки не вгадала, який сором заливав йому кров'ю очі перед дідами-поляками за своїх сватів.

— Може ти думаєш, що я подала до своїх звістку про бал? Ти ж знаєш, що звістка не дійшла б до їх так швидко. Приїхали, бо так їм хотілось, — промовила Ганя і стихла.

Ясь почував душею, що Ганя зрозуміла його думку.

— Ні, серце! ти думаєш, що я... що я спротивився б тому, щоб вони прибули до нас, що я був не радий гостям...

— Я не про те говорю. Хіба ж вони оце вперше приїжджають до нас у гості? — промовила Ганя, дивлячись просто в вічі чоловікові. — Тільки я сама добре знаю, що їм зовсім не треба було б приїжджати якраз того дня, коли в нас був бал! В нас були все дідичі, все поляки. Я сама бачила, як вони всі одрізнялись, навіть одвертались од моєї рідні в нашій же господі... Я сама бачила, як пани скося й сердито поглядали на батюшку тоді, як він заглядав через поріг до гостинної.

— Та так! Бачиш, це звичайна річ. Де вже ти хотіла, щоб пани, поляки та поєднались, ще й побратались з нашими українцями! Між ними єднання й ладу не сподівайся! — сказати по правді.

— Та ті трохи бідніші панки, ті не цураються нас і не держаться осторонь. Адже ж і ти колись звав себе поляком, але якось зійшовся ж зо мною, та от й живемо вкупі щасливо, хвалити бога, може, щасливіше, ніж хтось інший! А може, ти взяв мене колись через те, що сам був колись бідний! Може, при теперішньому місці та засобах життя і не посватав би мене! — промовила Ганя, сміючись і веселими очима поглядаючи на його.

— Бог зна, що ти верзеш! — одказав Ясь, спустивши очі додолу і не зважаючи чогось глянути їй просто у вічі.

Швидко, швидко хвильова думка блискавкою промайнула через його голову. Слова Ганині не впали в порожнечу повітря, не згинули навіки без сліду, як гине багато людських слів, кинутих з язика на вітер. Вони зачепили в Ясєвій душі вже направлену струну, котру натягав поволі вже давно пан Хоцінський, котру направила Зося минулими днями своїм кокетством, своїм тоном. Та струна стиха обізвалась у Ясєвій душі якось несамохіть, обізвалася і... і трохи злякала самого Яся. Так несподівано, так просто, легко й навіть жартовливо торкнула Ганя по тій струні. Чи знала вона, чи сподівалась вона, що тим легким словом вона вирекла собі смертельний вирік, навела Яся на ту думку, котра тільки наклеювалась у його в серці? А та думка одначе вже зародилася у його в голові, вже потроху навіть стигла.

— Нічого мені таїтись перед своїми, — промовила Ганя, трохи перекодя. — Я перекажу їм,

щоб вони вдруге не приїжджали, як буде в нас бал або вечір, та й годі!

— Та коли той бал ще буде! — одказав Ясь знехотя, все не підіймаючи очей од скатерті, — Ні, Ганю, краще не кажи про це нічого батькам. Нащо їх бентежити якимись панськими примхами? Ще і од нас одцураються! Бога ради, не кажи їм нічого. А потраплять знов на бал або на поляків-гостей, — то нехай буде, що буде...

Ганя налила по другому стаканові чаю і сіла коло Яся. Розмова перервалася. Ясь знов задумався, колотячи срібною ложечкою чай. Ганині слова знов навернулись йому на думку: «А може, ти взяв мене через те, що був сам бідний! Може, тепер, при теперішньому місці, і не взяв би мене». І здавалось йому, що Ганя йде по льоду, підлитому водою, посіченому теплим весняним промінням, що вона сама, ніби зумисне, зійшла на пролизину, де через дірявий лід булькотіла каламутна вода. І здавалось йому, що її ноги ввігнули тонкий лід, шурхнули в пролизину, що вона ввіходить під лід. Ясь подививсь на неї. При блискучих проміннях сонця її повне лице аж сяло красою; карі очі світились добром. Ясь почувив, що жаль стис його за серце; він почував, що любить Ганю, що та свята іскра ще жевріла, ще не згасла в його серці, хоч і починала вже згасати.

Вставши з-за стола, він несподівано обняв її, щиро й гаряче пригорнув і поцілував, що аж Ганя сама здивувалася, і поїхав до робітників...